

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний економічний університет
Кафедра економічної теорії

Міждисциплінарна курсова робота

з

економічної теорії

на тему:

«Валютні кризи в Україні: ретроспективний аналіз»

Студента 2 курсу групи ЕЕП-21

Мугира О.Ю.

Науковий керівник:

к.е.н. , доцент Карп І.М.

Національна шкала: _____

Кількість балів: _____

Оцінка ECTS: _____

План

Вступ

1. Причини виникнення валютних криз. Валютні проблеми незалежної України
2. Економіка України під впливом світової кризи 08-09 рр.
3. Сучасна валютна криза та шляхи виходу економіки України з неї.

Висновки

Список використаної літератури

Зміст

1.Вступ.....	4
2.Причини виникнення валютних криз. Валютні проблеми незалежної України.....	6
3.Економіка України під впливом світової кризи 08-09 рр.....	9
4.Сучасна валютна криза та шляхи виходу економіки України з неї.....	15
5.Висновки.....	18
6.Список використаної літератури.....	20

Вступ

Актуальність теми: питання валютної нестабільності та кризи, як основної форми її прояву є актуальним, тому що нинішній стан України також розцінюють як кризовий і для виходу з сучасної кризи потрібно розглянути ретроперспективу криз в історії України.

Мета роботи: проаналізувати всі кризові стани в історії України, причини їх виникнення, їх наслідки та шляхи виходу економіки з них.

Завдання роботи: на прикладі усіх кризових станів в історії незалежної України визначити основні проблеми фінансової системи та сформулювати комплекс заходів для виходу з сучасного кризового стану.

Досліджуваність теми: Серед розробників теорії валютних криз слід згадати таких західних економістів, як Гефернен (також розробник теорії транснаціоналізації), Кіндлбергера (теорією грошей і банківської та валютної нестабільності), Ф.

С. Мишкіна, Джеффри Сакса, Анну Шварц, а серед вітчизняних(українських) – О. І. Барановського, В. Геєця, Анатолія Андрійовича Чухно та інших.

У сучасній науковій літературі (вітчизняній чи зарубіжній) відсутнє єдине пояснення і єдиний підхід до трактування форм і сутності валютної кризи. Навіть Пол Кругман, американський економіст, нобелівський лауреат в області економіки, у своїй книзі «Валютні кризи» писав, що не можна точно визначити і обґрунтувати якесь одне поняття валютної кризи. Навіть заснувавши свою теорію валютної нестабільності, він завжди розглядав валютну кризу з різних сторін.

Одночасно з цим, у вітчизняній економічній літературі визначення поняття «валютна криза» почало трактуватись однобічно і визначалось як: «загострення протиріч у валютній системі, яке проявляється у коливанні курсу валют,

швидким та значим переміщенням валютних ресурсів та резервів і погіршенням міжнародної грошової ліквідності»[3,с.220]

Перш за все , валютна криза - це різке загострення протиріччя у валютній сфері, яке супроводжується дисбалансом між пропозицією і попитом на національному валютному ринку, що спричиняє блискавично швидке знецінення національної валюти як мінімум на 25-30% (або 10% -це зростання рівня знецінення) протягом досить короткого відрізка часу (кілька валютних сесій).[8,с.321]

Падіння курсу, яке майже завжди супроводжується скороченням золотовалютних резервів держави внаслідок проведення валютних інтервенцій, які не приносять відчутного результату і виснажують золотовалютні резерви.[8,с.190]

Основні види валютних криз:

Локальні валютні кризи — уражають окремі країни чи групу країн навіть в умовах відносної стабільності світової валютної системи. (Після Другої світової війни періодично виникали локальні валютні кризи у Франції, Великобританії, Італії та в інших країнах.)

Циклічні валютні кризи є проявом економічних криз. Спеціальні валютні кризи викликані іншими факторами: криза платіжного балансу, надзвичайні обставини тощо.

1.Причини виникнення валютних криз. Валютні проблеми незалежної України

Фінансові кризи – складне явище, що включає в себе багато факторів і має тісний взаємозв'язок з іншими проявами нестабільності, зокрема з економічними кризами. Це пояснює різні підходи різних економістів до причин виникнення фінансових криз. Так представники монетарного класу вважають, що кризи виникають у зв'язку з певними порушеннями роботи банківських систем, розваленням і проблемами в нормальному функціонуванні банківських установ та інфраструктур. Цей підхід чудово ілюструється у роботах Анни Шварц.[14]

Представники інших шкіл економіки, такі як Кіндлебергер, Фішер, Мінські, Капріо, пояснювали причини виникнення фінансових криз дещо ґрунтовніше та з охопленням більшої кількості суб'єктів економіки різного масштабу та ієрархії. Зокрема, Кіндлебергер пов'язував ці кризи з чередуванням ділових циклів та встановлював прямий зв'язок між економічними та фінансовими кризами. На думку американського економіста, фінансова система країни змінюється лише під впливом потрясінь через зовнішні чинники, такі як війни, технологічний прогрес, поява нових продуктів, неочікувані зміни в економічній політиці держави та інші чинники, які породжують фінансові кризи [15, с. 3].Ще до Кіндлебергера на зв'язок даних видів криз вказував український вчений-економіст М. Туган-Барановський. Зокрема він вважав, що поява фінансової кризи є першою ознакою того, що настає загальноекономічна криза [9, с. 277–330]. Багато вчених, які досліджують причину виникнення фінансових криз пов'язують їх з порушенням рівноваги між грошовою системою країни та виробництвом. Так, Анатолій Чухно, один із провідних українських економістів свого часу, розглядаючи причини фінансової кризи 2008 р., стверджував: “Нові умови розвитку економіки вимагали істотного удосконалення регулювання співвідношення виробництва і грошово-фінансової системи, знаходження таких форм і методів управління цими системами, які були б адекватними новим

умовам... На жаль, нічого такого не було зроблено...” [11,с. 3]. Його у цьому визначенні підтримав О. Барановський: “Фінансова криза, стверджував він, передбачає виникнення якісних змін в економічній системі, які спричиняють порушення пропорцій у розвитку, його призупинення, видозміни чи руйнування фінансової системи країни або світових ринків в цілому” [3, с. 12].

Фінансова криза – це сучасна проблема, яка завдає нищівного удару соціально-економічній системі як і окремої країни так і світовій . Незважаючи на те, що у даній сфері пройшла величезна кількість дискусій та досліджень, єдиного визначення причин виникнення даного виду криз так і немає. Існує теорія, що у сучасному значенні даного терміну можна визначити лише 39 міжнародних фінансових криз у історії. Перша датується 1618 роком і пов’язана з фальшуванням золотих монет в Англії, а остання виникла у 2008 р. і, на думку економістів, триває донині.[8]

Пояснюючи причини фінансових криз, окремі автори називають багато чинників, які їх викликають і які належать до різних соціально-економічних та інших сфер. Тому виникла потреба у їх групуванні та класифікації за ознаками. Таке групування розробив В. А. Ковальов і використав у вищезгаданій статті О. І. Барановський[3]. Автор ділить причини фінансових криз на:

- макроекономічні,
- фінансові,
- грошово-кредитні та валютні;
- глобалізаційні;
- надзвичайні;
- специфічні,
- що пов’язані з країнами, які розвиваються;
- психологічні

Фінансова криза – складне явище. Тому важливо його правильно ідентифікувати. Зазвичай кризою називають конкретні форми її прояву в тій чи іншій ланці грошово-фінансової системи.

Основні проблеми розвитку валютного ринку України:

- 1) на світовому валютному ринку національна валюта України грає незначну роль;
- 2) національна грошова одиниця майже не інтегрована у більшість регіональних та основну світову валютну систему відповідно до стандартів;
- 3) стан та структура платіжного балансу не зазнають змін, в той час, як платіжні системи країн світу постійно змінюються і перелаштовуються;
- 4) велика міжнародна заборгованість, що погашається повільно та є мало ліквідною;
- 5) немає чіткої визначеності гривні в основних зонах, таких як «євро» та «рубль».

Умовами вирішення таких проблем можуть бути:

- стимулювання попиту на національну валюту на міжнародних грошових ринках та наближення курсу до паритету купівельної спроможності;
- введення чіткої регламентації кредитів і використання їх для покупки технологій або вкладання їх у прибуткові галузі. Прикладом може бути металургійний комплекс, який приносить великий прибуток але є застарілим та потребує відновлення та впровадження інновацій.[18]

2. Економіка України під впливом світової кризи 08-09рр.

Те, що Україна зазнала впливу від фінансової кризи 2008-2009 року зумовлене низкою факторів різного характеру, до яких країна просто не була готова, що пов'язане з тим, що в даний період вона перебувала у стані незакінченої трансформації ринків, була сильно залежно від зовнішніх чинників, страждала від швидкого рівня доларизації та стрибкоподібного темпу монетизації, а також зростанням фінансового сегменту економіки, що поступово віддалявся від реального та надзвичайно енергоємною економікою. На додачу до вищезгаданого поступово зростає зовнішній борг, який до того ж неефективно використовувався та віддавав перевагу не збільшенню експорту, а споживчому кредитуванню.

В наслідок вищевказаних чинників, змінилась така важлива ознака фінансової економіки як функція грошей, а саме функція міри вартості. І монетизація золота, що у той період проходила активну фазу, зробила золото не просто втіленням багатства, а перенесла його у когорту фінансових активів. Офіційно золото завершило свою демонетизація після угод у Ямайці у 1978р. Саме тоді, золото перестало нести символічний характер і отримало власну курсову вартість на валютному ринку. На рисунку 1 проілюстровано коливання цін на золото на світовому (американському ринку) за 20 років (до 2008р).

Рис.1. Коливання цін на золото на світовому ринку за 20 років

Аналізуючи графік можна зробити висновок, що на ринку майже не було стабільних періодів, спекулятивні коливання були досить частими та спостерігається відсутність постійного тренду у розглянутому довгостроковому періоді, що означає ту ж саму ознаку у середньо- та короткостроковому періодах. Це є неприпустимою ознакою для товару – загального еквівалента, яким є золото. Стан ринку золота мав прямий вплив на валютний ринок того часу.

Світова фінансова криза, що на цей час охопила й Україну, вплинула на курсову стабільність гривні. На рис.2 представимо динаміку змін курсу гривні.

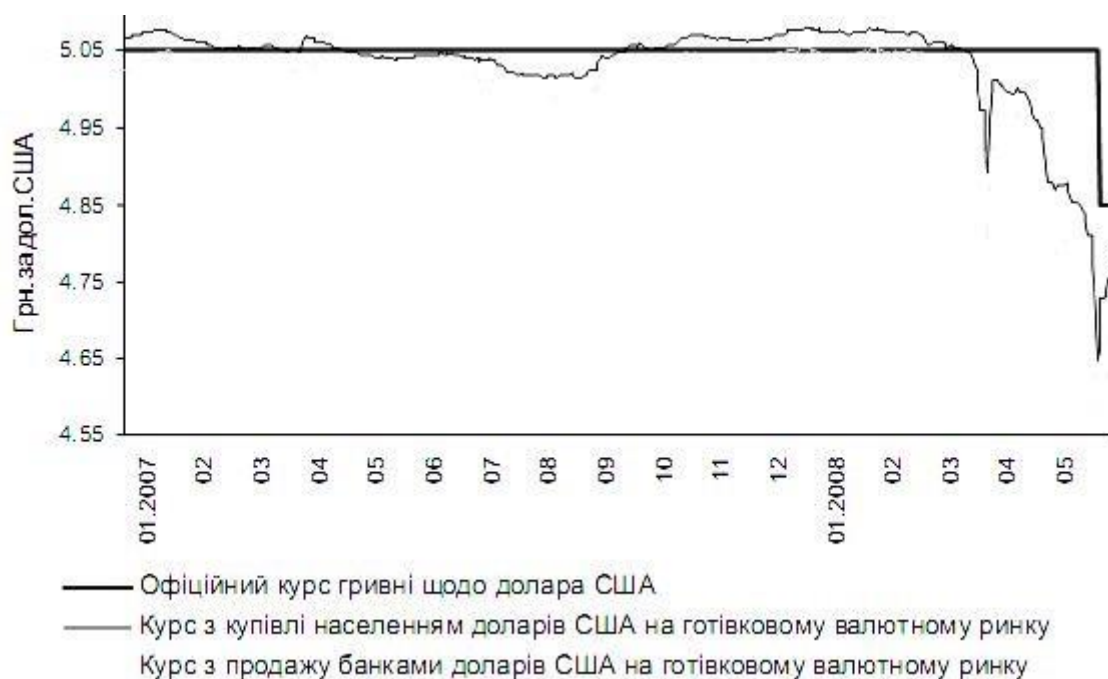

Рис.2. Курс гривні щодо долара США у передкризовому періоді (2007-травень 2008 р.)

Джерело: Бюлетень НБУ.- 2008[1]

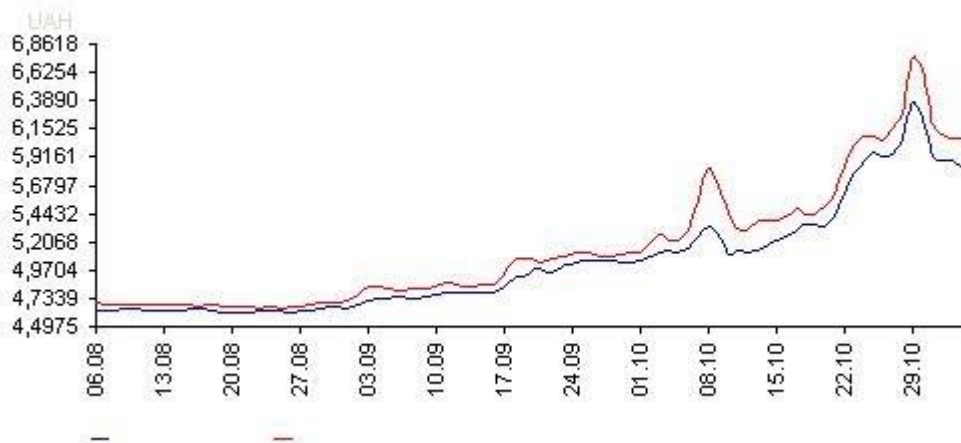

Рис.3. Курс гривні до долара у кризовому періоді(вересень-жовтень 2008р.)

Джерело: <http://charts.finance.ua/ru/currency/cash>, [21]

Як можна помітити із рисунка 2, курс національної валюти був відносно стабільний протягом усього 2007 року та тримався на рівні 5 гривень за долар США. Але вже у січні-лютому 2008 року відбулося різке падіння, яке ознаменувало початок кризи. Курс зменшився в середньому на 50 копійок, тобто майже на 10%. Курс під час кризового стану розглянемо на рисунку 3.

Графік можна поділити на декілька частин: «відносна стабільність гривні»- триває з серпня до початку вересня; «невелике зростання»- впродовж вересня; «перший видимий скачок»- кінець вересня та середина жовтня; «різкий стрибок»- до 22.10.2008р.; «злет та послідує фіаско» - 22 жовтня 2008 р.

З даного графіка можна зробити наступні висновки:

-на ринку валюти переважають тенденції технічного плану, які держава(в особі НБУ) не може стримувати та підпорядковувати. Рисунки 2 та 3 ілюструють вплив держави, який нажаль був катастрофічно малий. Ситуація складалась так ,що всі умови диктував Захід. Саме через малу участь держави ситуація була нестабільною та спостерігалися злети та падіння. З втручанням держави ситуація могла б зрівноважитись.

-процеси глобалізації, що активно відбувалися в той час, призводили до так званого «ефекту ірраціональних очікувань». Завдяки науково-технічному

прогресу інформація про кризу в США розповсюдилась по всьому світу та почала створювати передчасну паніку, яка тільки допомагала кризовому стану розповсюджуватись та виходити за межі державних кордонів Сполучених штатів.

Але найгірше було лише попереду. Якщо в середині 2008 року гривня була у межах 5-6 грн. за долар, то до кінця року валюта зробила подвійний перехід та закріпилась у межах 9-10 гривень. Розглянемо графік на рисунку 4.

Рис.4. Курс гривні до долара за листопад-грудень 2008р.[21]

На графіку можна спостерігати зростання такого фактора , як спекулятивні очікування, курс різко зростає без відомих передумов до такого. Починається стан паніки валютного ринку України та спроби НБУ зупинити цей процес, нажаль невдалі.

Дана криза була «імпортованою» в Україну та на першій хвилі її враження стала банківська система. Розглянемо основні показники, що описують банківську систему України тих часів у таблиці 1:

Таблиця 1

Основні показники діяльності банків України

№ з/п	Показники	Дата								
		01.01. 2001	01.01. 2002	01.01. 2003	01.01. 2004	01.01. 2005	01.01. 2006	01.01. 2007	01.01. 2008	01.01. 2009
1.	Кількість зареєстрованих банків	195	189	182	179	181	186	193	198	198
2.	Виключено з Державного реєстру банків	9	9	12	8	4	1	6	1	7
3.	Кількість банків, що знаходиться у стадії ліквідації	38	35	24	20	20	20	19	19	13
1.	Кількість діючих банків	153	152	157	158	160	165	170	175	184
1.1.	з них: з іноземним капіталом	22	21	20	19	19	23	35	47	53
1.1.1.	у т.ч. зі 100% іноземним капіталом	7	6	7	7	7	9	13	17	17
2.	Частка іноземного капіталу у статутному капіталі банків, %	13,3	12,5	13,7	11,3	9,6	19,5	27,6	35,0	36,7

Складено автором на основі:[19]

Таблиця 1 ілюструє ймовірне банкрутство багатьох банків: у процесі банкрутства знаходяться лише 13 банків, що менше, ніж було на початок 2008 р.

Кількість банків, що діють, збільшилася протягом 2008 р. і досягла 184 установ.

Слід зазначити, що у докризовому періоді населення мало доволі високий рівень довіри до банківської сфери, але цій довірі не судилося жити довго. 11 жовтня 2008 правління НБУ оприлюднило постанову №319 «Про додаткові заходи щодо діяльності банків». Основним лейтмотивом якого була заборона дострокового повернення депозитів. Причиною того, що «чужа», американська криза так сильно вдарила по Україні був невиправдано високий відсоток зарубіжного капіталу в секторі банківництва. Збільшення відсотку даного капіталу у вітчизняних банках відбувалось і у відкритій (придбання акцій і ЦП вітчизняних банків іноземними та повне їх поглинання) і у тіньовій (перенесення вітчизняного капіталу на другий план і збільшення цільової ролі іноземного

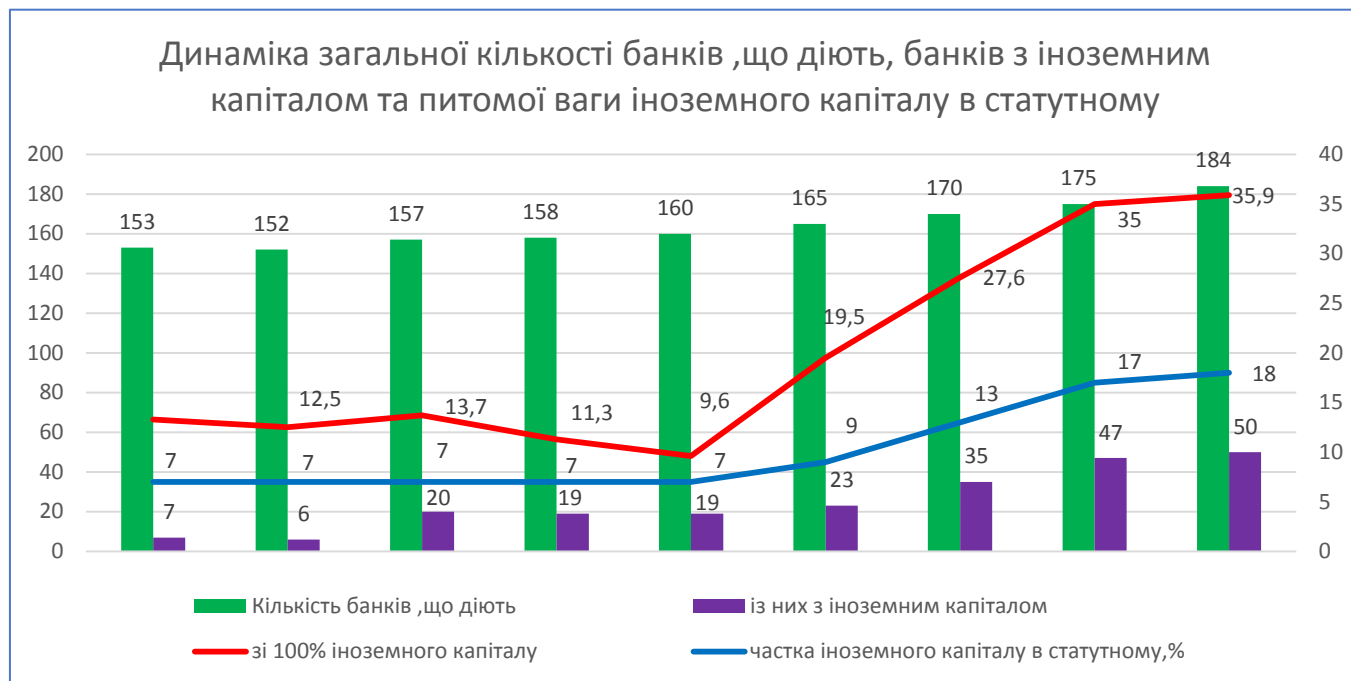

Рис.5. Динаміка кількості банків в Україні

Побудовано автором за даними таблиці 1, [19]

На графіку чітко видно різке зростання зарубіжного капіталу в статутному капіталі банків, що можна зв'язати з процесами лібералізації чинного законодавства щодо банківського сектора.

Але даний шлях є невірним. Саме лібералізація банківництва стала імпортером кризи в Україну. Станом на листопад 2008 року 35,9% фінансового капіталу знаходилось в кризовому стані[19]. Якщо додати до цього неповернення кредитів та неможливість дострокового повернення депозитів то можна свідчити про крах банківської системи.

В результаті краху банківської системи велика кількість коштів з бюджетного перерозподілу йде на його відновлення а не на суспільно важливі соціально-економічні напрямки та вкладання у галузі, що швидко розвиваються і є вигідними.

3.Сучасна валютна нестабільність та шляхи виходу економіки України з неї

Криза 2008-2009 року, на думку деяких економістів, триває на території України й досі. І всі падіння та скачки валюти опосередковано є її наслідками. Особливої уваги заслуговує розгляд питання ВВП. Графічно представимо зміну реального валового внутрішнього продукту від 2011 року до другого кварталу 2017(22 вересня). Початково на графіку йшов повільний монотонний спад, потім відбувся різкий скачок між 3 та 4 кварталом 2013 року, а за ним послідувало падіння на критично низький рівень у 2015 році, що пов'язується з загостренням ситуації на сході України та анексією Криму. Розглядаючи проміжок 2015-2016 року можна спостерігати зростання, але це імітаційне зростання, тобто « рух з низького рівня на вищий, але всеодно низький».

Реальний валовий внутрішній продукт (ВВП) у II кварталі 2017р. порівняно з попереднім кварталом (з урахуванням сезонного фактору) збільшився на 0,6%, а порівняно з II кварталом 2016р. – на 2,3%(дані графіка 2).

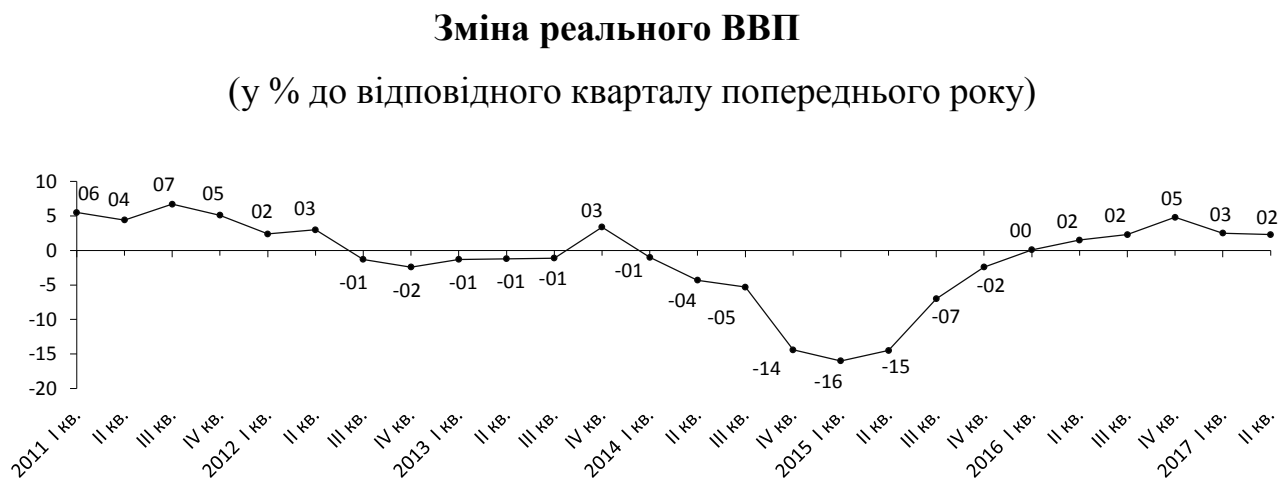

Рис.6. Зміна реального ВВП

Складено автором на основі [18]

Номінальний ВВП становив 657,0 млрд.грн, а ВВП у розрахунку на одну особу – 15449 грн.

Вагомим чинником, що доводить те, що кризова ситуація досі присутня, але просто не виражена - є рівень безробіття в країні. Основними

фундаментуючими чинниками у рівні безробіття є наявність робочих місць, заробітня плата, рівень промисловості та загальної ефективності усіх галузей.

Проілюструємо графічно: за результатами вибіркового обстеження населення (домогосподарств) з питань економічної активності кількість зайнятого населення віком 15–70 років у II кварталі 2017р. становила 16,4 млн. осіб, а кількість безробітних – 1,6 млн. осіб.[18]

Рівень зайнятості населення віком 15–70 років становив 56,8%, що на 0,1 в.п. менше, ніж у II кварталі 2016р., водночас серед населення працездатного віку цей показник збільшився на 0,4 в.п. і становив 65,1%.

Рівень безробіття серед економічно активного населення віком 15–70 років збільшився з 9,0% у II кварталі 2016р. до 9,1% у II кварталі 2017р.

Рис.7. Рівень безробіття в Україні

Складено автором на основі [18]

І згадуючи про сучасний стан фінансової нестабільності потрібно розглянути основну ознаку, через яку і визначається стан фінансової системи – курс національної валюти. Мова йде про курс національної валюти по відношенню до долара США. Розглянемо це на графіку 4:

Рис.8. Курс гривні до долара в довгостроковому періоді

Складено автором на основі[19]

На графіку видно, що національна валюта є нестабільною і держава повинна провести низку заходів щодо підвищення її стійкості та стійкості фінансової системи в цілому. Ключовими напрямками мають бути:

- контроль ліквідності, ризиків та капіталів фінансових установ всередині країни;
- забезпечення максимальної прозорості у діяльності установ фінансового характеру;
- контроль за органами регулювання, за швидкістю їх реакції та належного виконання їх професійних обов'язків;

Досягнення вищезгаданих цілей вимагає від країни : використання «гри» з курсом на свою користь, використання курсу як компенсатора шоків від зовнішніх чинників та підтримання національного товаровиробника шляхом протекціонізької політики або шляхом інвестування галузей.

Якщо дані заходи будуть введені та валютний курс стабілізується, зміняться насамперед макроекономічні умови. Відбудеться покращення структури платіжного балансу в порівнянні з минулими періодами; відбудеться балансування пропозиції та попиту на іноземну валюту на міжнародному грошовому ринку - це призведе до того, що потреба бізнесу в зарубіжній валюті на оплату імпорту буде покриватися доходами від експорту.

Висновки

1. Фінансова криза, в науковій літературі, визначається як стан погіршення окремих елементів грошово-валютної системи або системи в цілому, перестає або значно гірше виконує свої прямі функції, внаслідок чого економіка зазнає втрат.

2. Криза найчастіше виникає через зміну окремих структурних ланок під впливом інновацій, що призводить до невідповідності виробничих потребностей та наявних в грошово-валютній системі ресурсів та фінансів.

3. Найчастіше вищезгадані зміни відбуваються через зовнішні чинники, тому криза однієї країни може імпортуватися та порушувати стабільність інших. Внутрішні чинники також можуть стимулювати фінансові кризи, але вже на внутрішньодержавному рівні.

4. Потенційні причини часто викликають паніку та запускають причинно-наслідкові зв'язки, що поступово призводять до реальної кризи. Дане явище називають-«ефектом ірраціональних очікувань»

5. Парадоксальним є те, що всі збудники фінансових криз є безпосередніми членами та учасниками грошово-фінансових систем, і те, що кризи найчастіше виникають у моменти, коли всі прогнозують невелике зростання, але в результаті відбувається кризовий стан і послідує крах економіки та валютного ринку, як її складової.

6. За останнє десятиліття кількість фінансових криз збільшується в геометричній прогресії. Це пояснюється тим, що економіка рухається у напрямку інновацій і нові процеси є часто слабо- або неконтрольованими. Також потрібно відмітити зростання росту іноземного капіталу в статутному капіталі банків, що продукує кризи як і в країні інвесторів так і в країні емітентів.

7. Державне регулювання не може повністю зупинити жодну кризу, в тому числі і фінансову, але воно необхідне, щоб перебіг кризи був на прийнятному рівні.

Втручання Національного банку повинно бути своєчасним та обґрунтованим. Також важливо, щоб контроль не переходив межі та не погіршував і так кризовий стан.

Отже, проводячи підсумки вищевказаного, виділяємо основні напрямки у вдосконаленні валютного регулювання кредитної системи, такі як:

- стабілізація національної валюти на міжнародному рівні та формування адекватних та перспективних цілей, завдань та умов щодо цієї стабілізації;
- золотовалютні резерви повинні забезпечувати потреби виробничої сфери;
- підвищення попиту на національну валюту і зменшення залежності від долара;
- приведення платіжного балансу в рівновагу та стабілізація сальдо зовнішньоторгівельного балансу;

Для економіки України, яка позиціонується як відкрита та є дуже вразливою, регулювання валютного курсу та стабільність національної валюти є принциповим питанням. Щоб забезпечувати стабільно високий рівень життя, економічне зростання, приплив інвестицій в країну потрібно реформувати валютну систему. Для підбору необхідного напрямку реформування потрібно враховувати наслідки у всіх періодах: коротко-, середньо- та довгострокових; підбирати об'єктивні та актуальні інструменти щодо реалізації реформ; враховувати можливі зміни економічних суб'єктів та можливі зміни на глобальному, міжнародному ринку валюти; тенденції розвитку ринку та розглядати приклади інших країн, які історично проходили кризові етапи та ефективно для економіки виходили з нього.

Список використаної літератури

1. Бюлетень НБУ.- 2008. - №9. С.36.
2. Господарський кодекс // Відомості Верховної Ради України. – 2003, – № 18, № 19-20, № 21-22, С.144
3. Барановський О. І. Сутність і різновиди фінансових криз // Фінанси України. – 2009. – № 5.
4. Бездітко Ю. М. Валютне регулювання : навч. посіб. / Ю. М. Бездітко, О. О. Мануйленко, Г. А. Стасюк. – Херсон : ОЛДІ-плюс, 2009. – 272 с.;
5. Владимир О. Особливості регулювання валютних відносин з боку держави та національного банку України: реалії сьогодення та шляхи оптимізації // О. Владимир. – Галицький економічний вісник. – 2010. – №3(28). – с.174-184.
6. Волинський Г. Фінансово-валютна криза в країнах Південно-Східної Азії та її вплив на економіку Росії і України / Г. Волинський // Економіка України.1998. – № 10. – С. 76.
7. Гриньова В. М. Державне регулювання економіки : підручник / В. М. Гриньова, М. М. Новикова. – К. : Знання, 2008. – 398 с. ;
8. С.В. Мочерний Економічна енциклопедія: у 3 т. Т. 1 / ред. кол. (відп. ред.) [та ін.]. – К.: ВЦ «Академія», 2000. – 864 с.
9. Туган-Барановский М. И. Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. Общая теория кризисов. – М.: Наука-РОССПЕН, 1997, 277-330.
- 10.Циганов С.А. Кризова ситуація у банківській сфері: причини і шляхи подолання / С.А. Циганов // Фінанси України. – 1999. – № 7.– С. 82-86.
- 11.Чухно А. А. Сучасні фінансово-економічні кризи: природа, шляхи і методи подолання // Економіка України. – 2010. – № 1.
- 12.Шемет Т. С. Теорія і практика валютного курсу: навч. посіб. / за ред О. І. Рогача. – К. : Либідь, 2006. – 360 с.;
- 13.Ющенко В. А. Валютне регулювання : навч. посіб. / В. А. Ющенко, В. І. Міщенко. – К. : Знання, КОО, 1999. – 359 с.;
14. Schwartz A. I. Real and Pseudofinancial Crises, [w:] F. Capie, G.E.

15. C. P. Kindleberger, The Debt Situation of Developing Countries in Historical Perspective [W:] S.H. Goodman (red), Financing and Risk in Developing Countries, London 1978.
16. Minsky H. P. Theory..., [w:] E. I. Altman, A. W. Sametz (red) Financial Crises..., op.cit.
17. Shelagh Hetternan. Nowoczesna bankowość / Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
18. Сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
19. Сайт Національного Банку України [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua>.
20. Сайт ринку міжбанківського вільного обміну валют Форекс [Електронний ресурс]. - Режим доступу <http://dollaromania.com/gold.htm>
21. Фінансова система та курси валют в Україні [Електронний ресурс]. - Режим доступу <http://charts.finance.ua/ru/currency/cash>